

The Development of the Ukrainian Post-War Village: a Methodological and Theoretical Problem on the Background of the Factological Base

UDC: 94:394](477-22) «1945-1955»

DOI: <https://doi.org/10.15421/172507>**Nikiliev Oleksandr**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>, o_nikiliev@i.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

It is considered the situation with the study of the everyday Ukrainian village of the post-war era. **The purpose** – is to investigate the situation with the study of the problem, to find out the peculiarities of its coverage in the national historical science. **Main results.** It is shown that the problem of everyday life, including that of the village gained relevance in Ukrainian historical science only during the time of independence. It is emphasized that, despite this, significant gains have been made to date. A serious theoretical and methodological basis for factual research has been developed, and a significant number of projects have been implemented, which widely present the results of researchers' scientific research. Problems that require the concentration of efforts of specialists are also highlighted. A significant problem is the limited research base. It is noted that it is traditional since Soviet times. In working with it, researchers automatically use the methods used in covering socio-economic history. It is indicated that the study of everyday life requires new approaches and the application of new methods of study, as well as the specific expansion of the source base. One of the approaches is proposed and substantiated in detail. It is emphasized that the expansion of the source base should take place, first of all, at the expense of document complexes originating from the peasant environment or as close as possible to it. A set of such types is presented, and their informativeness in the study of everyday life in the village is revealed. These are mass sources compiled in the form of questionnaires, memories of participants and contemporaries of the events, memoirs, current and reporting documentation of village and settlement councils, collective farm boards, general collective farm meetings, executive committees of district councils, and the regional press. It is noted that this complex of sources is still used to a limited extent by researchers. The **conclusion** is made that despite the rather late involvement of domestic researchers in the study of the everyday life of the Ukrainian village, they have made significant achievements. Although there are a number of aspects that require further clarification. Researching the problem requires new approaches and the application of new research methods, as well as a specific expansion of the source base.

Keywords: Ukraine, village, everyday life, post-war period, the state of study, source base

Повсякдення українського повоєнного села: методолого-теоретична проблема на тлі фактологічної бази

Нікілєв Олександр*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Розглядається ситуація з вивченням повсякдення українського села повоєнної доби. **Мета** – дослідити стан вивчення проблеми, з'ясувати особливості її висвітлення у вітчизняній історичній науці. **Основні результати.** Показано, що проблема повсякдення, в тому числі й – села, набула актуальності в українській історичній науці лише за часів незалежності. Підкреслюється, що попри це, на сьогоднішній час мають вагомий значення результати її вивчення. Напрацьоване серйозне теоретико-методологічне підґрунтя для фактологічних досліджень, реалізовано значне коло проектів, в яких широко представлені результати наукових пошуків дослідників. Висвітлено проблеми, що потребують концентрації зусиль фахівців. Ваговою проблемою виступає обмеженість дослідницької бази. Зазначається, що вона є традиційною з советських часів. У роботі з нею дослідники автоматично використовують методики, що застосовуються при висвітленні соціально-економічної історії. Вказується, що дослідження повсякдення потребує нових підходів та застосування нових методик вивчення, видового розширення джерельної бази. Запропоновано і детально обґрунтовано один з підходів. Підкреслюється, що розширення джерельної бази, має відбуватися, у першу чергу, за рахунок комплексів документів, що походять з селянського середовища або –максимально наближених до нього. Наводиться комплекс таких видів, розкриваються їх інформативність у дослідженні саме повсякдення села. Це масові джерела, складені у формі опитувальників, спогади учасників та сучасників подій, мемуарна література, поточна і звітна документація сільських і селищних рад, правлін колгоспів, загальних колгоспних зборів, виконкомів районних рад, регіональна преса. Зазначається, що даний комплекс джерел, поки що обмежено використовується дослідниками. Робиться **висновок**, що попри доволі пізніє долучення вітчизняних дослідників до вивчення повсякдення українського села, у них мають вагомий значення результати. Хоча мають і ряд аспектів, що потребують подальшого з'ясування. Дослідження проблеми потребує нових підходів та застосування нових методик дослідження, а також – видового розширення джерельної бази.

Ключові слова: Україна, село, повсякдення, повоєнний період, стан вивчення, джерельна база

Вступ.

Аграрна проблематика радянського періоду у вітчизняній історичній науці має серйозні напрацювання. Проте, у попередні періоди, в силу політико-ідеологічних причин, науковцями перевага віддавалася соціально-економічній складовій колективного сектору села. До кінця 1980-х рр. предметом їхньої уваги виступали колективізація, стан та розвиток матеріальної сфери колгоспного виробництва, його успіхи, трудові подвиги селян, провідна роль правлячої партії в економічному розвитку українського села. Це стосується різних відтінків аграрної історії країни новітньої доби. Зокрема й – повоєнного часу села (Беренштейн & Шульга, 1963; Бондарев, 1969; Зверев, 1969; Осадчий, 1956; Панченко, 1983; Петренко, 1970; Юрчук, 1965).

Сучасний період характеризується значно ширшим спектром дослідницьких інтересів істориків. Зокрема предметом прискіпливої уваги їх стала і така, «неперспективна» у продовж всього радянського періоду тема, як повсякдення села. Цей напрямок зосереджується на вивченні умов життя, праці, відпочинку, забезпечення матеріальних і духовних потреб, їхніх рівню і якості, характеру зав'язків і взаємовідносин у виробничому та соціальному середовищі селян. Дозволяє дослідити не тільки матеріально-предметний простір селянина, а й його дії, норми поведінки, фактори, що її визначали, умови формування життєвих позицій, морально-психологічні особливості взаємовідносин, зрозуміти причини обрання різними категоріями людей села тих чи інших стратегій поведінки в однакових життєвих обставинах. Тобто дає можливість зазначити не лише наявність самого факту, а, в першу чергу, розкрити його ступінь та умови прояву у селянському соціумі на рівні певного соціального чи виробничого середовища у параметрах 24x7x365. Він також дає змогу виявити сприйняття представниками різних вікових, статевих, професійних, соціальних категорій села тих чи інших реалій їх соціального, культурного, громадського буття, реакцію на різні тенденції, що мали місце у політиці влади на селі та й у державі, в цілому, у різних сферах функціонування суспільства, з'ясувати етику повсякденної поведінки людей.

Однак, попри перспективи, які дає цей напрям історичної науки, він ще не набув належного рівня популярності в середовищі істориків. Що і визначає певні особливості і суперечності в його вивченні. Тож **мета даного дослідження**, проаналізувати причини такої історіографічної ситуації. І здійснити аналіз її стану в розрізі праць, присвячених повсякденню українського села саме повоєнної доби, періоду, доволі «глухого» в отриманні всебічної інформації саме про реалії тогочасного буття людей села.

Результати дослідження.

Слід зазначити, що останнім часом інтерес вітчизняних науковців до проблематики

повсякденності набуває поширення. Вагоме місце серед досліджень, присвячених їй, посідають праці теоретико-методологічного характеру. У цих дослідженнях приділено велику увагу історії походження і розвитку даного напрямку історичної науки в світі та сучасній Україні, з'ясуванню змісту поняття «повсякденність», методам і прийомів її дослідження. Так, О. Удод досліджує проблему повсякдення в контексті історичних досліджень ХХ століття, аналізує праці зарубіжних і українських науковців, їхні підходи до вивчення повсякдення (Удод, 2000; 2006), приділяє значну увагу розробці методології історії повсякденності (Удод, 2002; 2004).

О. Коляструк, розглядає історію зародження і розвитку дослідження проблеми повсякдення. Виводить її початки ще з часів античності. Здійснює широкий огляд трактувань поняття «повсякденність» зарубіжними та українськими дослідниками, висвітлює бачення предмету «повсякденність» різними науками: етнографії, філософії, соціології, культурології, антропології, історіософії, оказує трактування поняття «повсякдення» науковцями різних країн та різних історичних шкіл (Коляструк, 2007; 2010). Таким же підходом відзначаються і праці В. Головка. Він детально розглядає погляди на повсякдення зарубіжних істориків, представників різних наук, наводить їхні тлумачення терміну «повсякдення», (Головка В., 2007). Аналізує існуючі у світовій науці визначення історії повсякденності та історіографічні погляди на цей зріз історичної науки (Головка, 2009).

Приділяється українськими дослідниками увага й розгляду проблеми повсякденності у міждисциплінарному дискурсі сучасної гуманітаристики (Головка, 2009; Зінчук, 2010; Лисенко, 2010). Предметом спеціального аналізу вітчизняних істориків виступають дослідження повсякденності науковцями радянського періоду. О. Гуменюк визначила їх як «переважно фрагментарний розгляд основних аспектів радянської повсякденності», що «залишало в тіні внутрішні суперечності, властиві радянському суспільству» (Гуменюк, 2019). Активно розглядається питання необхідності і мотивації вивчення повсякдення, взаємодії мікро- і макрорівнів в її історіописанні, методологія, методи і прийоми дослідження повсякденності (Алешкевич, 2017; Коляструк, 2009; Удод, 2010).

Значне місце відводиться осмисленню повсякдення як предмету дослідження. Проте, через відносну «молодість» даного напрямку історичної науки, він ще остаточно не визначив предмет свого дослідження, «не подолана певна стихійність і суперечливість вживання поняття «повсякденність» різними дослідниками» (Коляструк, 2009, с 53), «сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому й межі предмету дослідження залишаються

розмитими, а саме поняття потребує з'ясування» (Удод, 2000, с.10). Тож, серед частини істориків має місце ставлення до історії повсякдення як до етнографії, дехто вважає, що повсякденне життя включає в себе буденний рівень життя суспільства, соціальну взаємодію людей у повсякденному житті. Ряд науковців до повсякденного життя відносить житло, одяг, харчування, медичне забезпечення, культурне обслуговування, дозвілля, людські взаємини та настрої (Нагайко, 2010, С. 45). За словами О. Удода, «історія повсякденності – це насамперед процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя» (Удод, 2010, с. 20).

На думку ж В. Марочка, повсякденність є лише одним з методів вивчення соціальної історії (Марочко, 2010, с. 98). Інші вважають, що не варто прагнути певних рамок у дослідженні повсякденності, а «... обмежуватися тими стосунками і явищами, які безпосередньо включені в дослідження» (Удод, 2010, с. 27). Мається й така точка зору, за якою повсякдення це – галузь публічного повсякденного і приватного життя, в межах якого людина живе та взаємодіє із собі подібними (Алешкевич, 2017, с. 141). Проте, всі викладені ідеї виступають лише як авторські бачення проблеми, їхні концепції, версії, пропозиції методології до вивчення історії повсякденності. Конкретна реалізація їх більшістю цих авторів поки що не знайшла свого втілення у працях фактологічного характеру. Тож сформульовані ними теоретичні положення науковці, що досліджують повсякдення у фактологічній площині, мають реалізовувати лише виходячи з власного розуміння і трактування викладених ними думок.

Другу групу праць, яка поступово і невпинно зростає, становлять дослідження, власне, фактологічного характеру. Вони розглядають умови повсякденного буття людей досліджуваної доби як загалом, так і конкретних соціальних категорій соціуму (Даниленко, 2005; Колястрок, 2012; Кононенко, 2005; Перехрест, & Тігіка, 2023), стан населених пунктів, житлових та господарських споруд, побутові умови життя людей, ситуацію в тих чи інших соціальних сферах села, призначення яких полягає у забезпеченні потреб населення (Мічуда, 2005; Ревенко, 2010; Рибак, 1994, 2003; Янковська, 2007).

Проте особливістю цих праць є те, що вони несуть на собі відбиток «молодості» самого напряму «повсякдення». Вони у своїй основній більшості висвітлюють соціально-економічний стан села у досліджуваній період. Це пояснюється тим, що автори в своїй роботі спираються на документи офіційного походження: різні комплекси архівних матеріалів від вищих партійно-державних та господарських

органів СРСР та їхніх підлеглих структур всіх рівнів. Які несуть інформацію як директивного, так і ревізійно-звітного та статистичного характеру, тож відображають офіційну позицію влади, її оцінки стану економіки села чи якоїсь її складової, тієї чи іншої сфери його духовного чи суспільного життя. В них фіксується факт, а не його стан або якість. І за традицією вони (автори), автоматично при дослідженні повсякдення, спираються на методики, що застосовуються при висвітленні соціально-економічної історії (Див напр.: Перехрест, 2011; Кузьменко, 2017). За словами О. Гуменюк вони (українські дослідники повсякдення – О.Н.), залишились в цілому «в рамках макроісторичного підходу, фокусують увагу на якомусь одному явищі повсякденного життя» (Гуменюк, 2019).

І хоча наприкінці 2000-х років дослідниками Інституту історії НАН України підготовлено серію монографічних видань під загальною назвою «З історії повсякденного життя в Україні» (Повоєнна Україна: нариси соціальної історії, 2010), де відведено місце дослідженню повсякденню села, у тому числі – й повоєнної доби. Проте, вони (видання) носять скоріше аналіз соціально-економічної ситуації епохи. В них, на основі, у першу чергу, матеріалів центральних архівів, здійснено аналіз окремих соціальних груп населення республіки у розглядуваній період (Вронська, & Пастушенко, 2010; Крупна, 2010), висвітлено ситуацію у повоєнному селі, в певних галузях його економіки, та певних сферах його функціонування (Янковська, 2010, с. 335-348).

Вони (ці праці) стали, так би мовити, дороговказом для дослідників повсякдення, а надто його повоєнної доби. Вони (ці дослідники) також, з використанням класичного комплексу архівних джерел – партійно-господарської та статистичної документації, що відклася у першу чергу у центральних державних архівах і традиційних методик, застосовуваних при аналізі соціально-економічних процесів, здійснюють аналіз ситуації в певному регіоні, життя як усіх його жителів в цілому, так і конкретних соціальних і професійних категорій (Див. напр.: Повсякденне життя населення, 2019; Старка, 2019), Тож, фактично, має місце дослідження соціально-економічної ситуації у повоєнному селі.

Але надзвичайно важливо пізнати атмосферу епохи не лише через офіційні документи, що трактують ситуацію, факти в площині офіційних оцінок централізованої держави, її партійно-державної верхівки і формують так звану офіційну історію держави та її суспільства. Історія повсякдення саме й дозволяє виправити ці «викривлення», заповнити лакуни офіційної історії шляхом залучення спогадів людей – безпосередніх учасників і сучасників епохи, про досліджувані події, сприйняття і фіксацію ними особисто, членами їхніх сімей, односельцями

політики, подій, фактів, певної ситуації, і, тим самим, значною мірою досягти необхідної повноти відтворення реальних подій та наблизитися до їх розуміння. Тут ми не можемо погодитися з тезою, що це є звичайне «розфарбовування» соціальної історії через надання їй барвистої конкретності в дрібницях і деталях», що широке вивчення спогадів, оцінок, думок, свідчень учасників і сучасників досліджуваних подій виступає лише як елементарне «збільшення кількості сюжетних оповідей про життєвий світ «малих» людей» і не впливає на з'ясування досліджуваних проблем (Коляструк, 2011, с. 10). («Шляхом елементарного збільшення кількості сюжетних оповідей про життєвий світ «малих» людей досягти необхідної повноти відтворення історії колишніх епох неможливо» (Коляструк, 2011, с. 10). Навпаки, саме через вивчення, аналіз та узагальнення широкого кола оповідей цих самих «малих» людей, як масових джерел, зібраних і опрацьованих на основі спеціально складених опитувальників, які мають над завдання дати відповідь на питання «як» і «чому», формується розуміння і усвідомлення реалій життя і праці людей, у тому числі і людей села, у той чи інший відтинок історії, у різні пори року, у різних соціальних, економічних чи якихось інших обставинах (яскравий приклад, який став вже класичними і не лише для дослідників повсякдення села: Нол, 1999.)

Зокрема й у період пізнього сталінізму, коли у складних соціально-економічних умовах здійснювалася відбудова економіки як колективного сектору села, так і індивідуальних господарств кожного з жителів сільської місцевості, їхнього побуту, соціально-комунальної сфери населених пунктів. Адже повсякдення загалом складається з повсякдення людей, представників різних соціальних категорій населення, кожної окремої людини. Роблячи узагальнення свідчень багатьох людей, можна на основі масових джерел робити узагальнення вже по ситуації в одному населеному пункті, далі – в регіоні, в цілому, далі – в іншому, виходячи на узагальнення в загальноукраїнському масштабі. Виділяючи при цьому як спільне, так і конкретно-регіональне, соціально-станове, навіть те, яка ситуація була в різних типах населених пунктів України: невеликих селах, заможних колгоспах, районних центрах. Адже повсякдення загалом складається з повсякдення різних категорій населення. Саме люди своїми діями, що є результатом їхнього виховання середовищем, в якому вони проживають і формуються, та своїми повсякденними діями формують це повсякдення, уявлення про нього, а потім і сприймають його.

Тож дослідження повсякдення потребує не дослідження повсякдення взагалі. Це надто загальна і нездійснена наукова мета. Не дослідження повсякдення села (чи міста). Це також звучить надто загально. Адже і село, як і місто не є однорідним

поселенням ані в соціальному, ані в матеріальному, ані в ментальному чи освітньому плані. Так, є міста – столиці країн, є міста – столиці областей, є промислові області, є переважно – аграрницького спрямування. Як є промислові міста і – міста, де промислових підприємств було обмаль і були вони невеликі та ще й не належали до групи А. Аналогічна ситуація – і в сільській місцевості. Там були і великі заможні колгоспи, і – невеличкі та бідні; колгоспи, розташовані на автошляхах державного значення чи біля залізничних станцій та великих міст, куди легко можна було діставатися і де були у достатній кількості і заклади торгівлі з належним асортиментом, і заклади громадського харчування, медицини з належним рівнем послуг і був попит на городину, домашню м'ясну і молочну продукцію вирощену у присадибному господарстві, що забезпечувало селянам цих сіл можливості їх стабільної реалізації і завжди мати «свіжу копійку» до їхнього мізерного заробітку і мати більше можливостей, порівняно з мешканцями віддалених сіл, забезпечувати свої і своїх близьких різного роду потреби.

Але ж були колгоспи, що знаходилися далеко від шляхів сполучення з адміністративними і промисловими центрами, і таких було чи не більшість. Тож і можливості у їхніх жителів були вкрай обмеженими для гуманітарної, економічної чи іншої комунікації, в тому числі й в реалізації вирощеного у власному господарстві. Комунальний стан цих видів поселень, і наявність, стан та рівень функціонування крамниць, освітніх, культурних, медичних установ і т. п., як і можливостей по вирішенню житлових проблем, лагодженню житла, господарських споруд, а також матеріальний стан їхніх жителів, були далеко невідповідними рівню потреб тамтешнього населення. Всі ці фактори серйозно впливали на соціально-економічні умови існування колгоспників цих сіл і визначали їхнє повсякденне життя, формували їхні погляди на ситуацію, визначали стратегії поведінки, впливали на життєві перспективи і плани як щодо майбутнього свого, так і їхніх дітей.

А були й містечка, селища міського типу, часто це – районні центри, в яких спосіб життя їхніх жителів практично не відрізнявся від способу життя і праці селян. Адже більшість жінок там не були задіяні у громадському секторі виробництва, через вкрай його обмеженість, а були зайняті у власному присадибному господарстві та включені в різного виду домашню роботу, а чоловіки, в основній своїй масі, працювали в системі заготівельних організацій, споживчої кооперації або на підприємствах, пов'язаних з переробною промисловістю: елеватор, млин, олійниця, молокозавод тощо, робота в яких державою оцінювалася не високо. Сім'ї залежали від їхньої заробітної плати та доходу, отриманого від власної присадибної ділянки. Це ж стосується і працівників партійних і державних та господарських

органів, сфери освіти, медицини та культури, що мешкали в цих містечках і селищах. Вони, в значній своїй масі, мали повноцінне присадибне господарство (корова, свиня, різні види птиці, сад, город, у когось – вулики), а значить їх повсякденне буття, життєві інтереси, плани, попри дещо відмінний статус, мало чим відрізнялося від буття та світосприйняття інших жителів сільської місцевості.

Заклади культури в таких поселеннях обмежувалися бібліотекою, яка рідко і в обмеженій кількості поповнювалася літературою, та клубом, де показували старі кінофільми, до того ж низької технічної якості, та не раз вже продемонстровані їхнім мешканцям, нерідко на екранах, зшитих з білих простирادل або просто на білій стіні якоїсь споруди, танці були під гармошку, був хронічний дефіцит театрального реквізиту та музичних інструментів, до того ж – невисоких кондицій, культмасових працівників відповідного профілю і фаху, обмежені можливості для задоволення мешканців своїх духовних потреб. Була районна лікарня з перманентним дефіцитом як середнього, так і старшого медичного персоналу, особливо «вузьких» фахівців, з обмеженими можливостями для надання медичних послуг та соціальних умов для перебування хворих. Малися ще радіовузол, що транслював передачі республіканського та союзного радіо з 6.00 до 12.00, який, до того ж, нерідко виходив з ладу; одна школа десятирічка та один дитячий садок стаціонарного типу з хронічним дефіцитом всього необхідного для утримання у належних санітарно-гігієнічних умовах дітей та можливостей для їх фізичного і гуманітарного розвитку. При обмеженому колі форм, як у дітей, так і у дорослих, проведення свого дозвілля. Світло у таких населених пунктах подавалося лише у певні години доби. Хоча за офіційною статистикою вони вважалися електрифікованими (Докладніше див.: Нікілев, 2018, с. 32-54, с. 241-327; Марченко, & Нікілев, 2024.)

І такі соціально-економічні і матеріальні відмінності визначали і відмінності у повсякденні жителів сіл (і міст) не лише між категоріями однотипних населених пунктів чи в межах однієї їх категорії, але й в середині одного населеного пункту (в залежності від категорії його мешканців).

Адже, наприклад, у повоєнному селі, типовою була ситуація коли малися сім'ї повні і сім'ї неповні, тобто ті, в яких не було годувальника, який загинув на війні або помер вже повернувшись з неї немичним інвалідам. В селах були цілі вулиці, які називалися вдовиними, де в кожній з сімей, що проживали там, загинув годувальник. Умови буття їх значно різнилися у матеріальному плані, можливостях вирішення життєвих проблем сім'ї чи окремих її членів, як, наприклад, набуття дітьми повноцінної освіти або лікування складних хвороб. Адже значна частина дітей з неповних сімей часто не мали

можливості для повноцінного навчання і нерідко закінчували його на рівні початкової школи, через скрутні матеріальні умови сім'ї, менша частина – на рівні неповної середньої (тоді це – 7 класів). І лише діти з повних сімей мали можливість отримати 10 класів і навчатися у вищих чи середніх спеціальних навчальних закладах та набутти відповідну професію (Особистий архів автора. Спогади Довбань).

Проте, і серед неповних сімей малися відмінності. Адже були сім'ї, в яких було по 1-2 дитини, а було чимало сімей, в яких налічувалося і по – 4-5. Тож умови життя в останніх, при однакових умовах існування в селі, були значно складнішими, що визначало хронічно обмежений харчовий раціон, дефіцит взуття, різних складових одягу, спроможностей облаштування побуту, житла, садиби, можливостей для відвідування школи, умов вчити уроки тощо. Або були сім'ї, хоч і неповні, але там малася корова, яка, по суті, була годувальницею (а так і говорили селяни у спогадах, коли розповідали про ситуацію перших повоєнних років і голодомору 1940-х років), яка давала можливість мати молоко, сметану, сир та забезпечувати більш-менш нормальне харчування, а ще – продавати надлишки на базарі та на накопичені кошти мати змогу зрідка купувати одяг, взуття, дітям самі необхідні предмети для забезпечення навчання у школі. Або такий тип неповних сімей, які склалися з трьох поколінь: одна дитина, мама і бабуся. За словами багатьох дітей з таких сімей, вони не мали особливих проблем ані харчового, ані речового характеру тому що мама і бабуся забезпечували їх усім необхідним (Особистий архів автора. Спогади Марченка). Умови буття таких категорій сімей та їхніх членів різнилися, що впливало на формування оцінок буття, а значить і – світосприйняття. Адже філософія говорить, що буття людини визначає її свідомість. А соціологія стверджує, що свідомість людини формується її соціальним середовищем.

Тож здійснюючи аналіз повсякдення села (чи міста) взагалі, слід, на наше глибоке переконання, проводити спочатку (або робити це паралельно) дослідження повсякдення кожної з соціальних категорій населення кожного типу населених пунктів, здійснювати узагальнення по кожній з них. І лише на основі отриманих результатів робити узагальнення про повсякдення конкретних категорій сільських (чи міських) поселень. І такі спроби вже робляться. Вже маються праці, автори яких висвітлюють повсякдення або конкретного сільського населеного пункту, або певного регіону, спираючись як на традиційні комплекси документів республіканських архівосховищ, що відбивають офіційні оцінки тогочасного періоду, такі використовують – нові. А саме матеріали, що відклалися і походять безпосередньо з досліджуваних середовищ, відбивають бачення ситуації учасниками досліджуваних подій. Саме вони у всіх тонкощах і різноманіттях передають атмосферу

та особливості досліджуваного населеного пункту, міжособистісних стосунків в ньому як у побуті, так і на виробництві, відображають конкретику тієї чи іншої ситуації та реакцію на неї різних категорій спільноти населеного пункту і наближають до розуміння того, що зветься реаліями повсякденного буття (Див. напр.: Мельничук, & Мельничук, 2020; Мельничук, & Поліщук, 2022; Нікілев, 2013).

Подібного роду праці, з залученням документів первинного рівня, свідчать про потенційні можливості дослідницької бази у вивченні історії повсякдення. У першу чергу за рахунок залучення матеріалів особового походження як у вигляді спогадів та мемуарів, так і опитувань, здійснених з застосуванням спеціально створених опитувальників, що охоплюють різні сфери повсякденного буття людей. Такі матеріали слугують важливим і необхідним доповненням до документів офіційної історії. А то й взагалі заповнюють існуючу в них інформаційну лакуну. На сьогодні спостерігається ситуація, коли узагальнення дослідників, зроблені на основі документів офіційної історії, якими послуговується вся історична наука, не завжди корелюються з фактами, що наводяться респондентами у своїх і зафіксованими у чималій кількості масових джерел, створених на основі їхнього опитування.

Вони (ці факти) просто не відображалися в різних видах офіційної документації, вважалися не вартими уваги (або – не вигідними). В результаті, вони не існують в історії. Їх зберігає лише пам'ять сучасників чи безпосередніх учасників подій (Класичний приклад: про чорну піхоту, або чорнорубашників, чорноштаників, чорносвітників та долю цих людей. Про них записав у своєму щоденнику у листопаді 1943 р., виданому лише у 1990 р., О. Довженко (Довженко, 1990, с. 229) та до 1990-х рр. лише у бесідах між собою та в колі рідних і близьких людей згадували селяни, що з цим явищем стикнулися (Особистий архів автора. Спогади В. Горба, Скрипник Г.). Тож, коли люди зустрічаються з якимись науковими узагальненням стосовно минулого, зробленого дослідником на основі офіційних документів, їхнє бачення описуваних подій, не завжди корелюється з цими узагальненнями. З такою ситуацією нам не раз доводилося стикатися при збиранні спогадів селян впродовж трьох десятиліть такої роботи. Фактично має місце ситуація, коли узагальнення, здійснене дослідником на основі одиничного факту архівного документу, не знаходить підтвердження одиничними фактами, що мали в місце з десятками конкретних людей, але не зафіксованими офіційним документом.

Тож перед дослідниками історії повсякдення (і не лише села, і не лише – повоєнної доби) однією з нагальних проблем виступає проблема опрацювання широкого кола спогадів, зібраних саме за спеціально створеними опитувальниками (власне, під кутом повсякдення), аналіз та узагальнення

їхньої інформації і введення до наукового обігу як повноцінної складової джерельної бази, яка є суттєвим, повноцінним і рівноправним доповненням і в плані фактологічному, і в плані інформативному, і в плані оціночному матеріалів офіційної історії.

Спогади сільських жителів або тих жителів міста, чие дитинство, юність та молодість прийшлися на життя там у другу половину 1940-х – середину 1950-х рр., дають можливість глибоко усвідомити тогочасну економічну, морально-психологічну ситуацію на селі, особливості повсякденного сільського буття, умов праці у колгоспі селян різного віку і статі, систему стосунків як у сім'ї, так і на виробництві. Своїми спогадами про побут, стан житла, умови виховання, отримання освіти, життя і праці в тогочасному селі, стратегії вирішення своїх нагальних побутових, матеріальних чи інших проблем вони дають можливість більш реально відобразити процеси, що відбувалися в селянському повсякденні, передати атмосферу в якій ці процеси відбувалися, допомогти сучасним дослідникам точніше уявити сприйняття тогочасного буття всіма верствами села. У таких джерелах більше, ніж в – інших, міститься інформації про особисті стосунки у колі родини, друзів, сусідів, колег по роботі, про такі сфери суспільного буття, як сімейний побут, виховання, дозвілля, інтимне життя, еволюція релігійних переживань, якість надаваних послуг, стратегії вирішення тих чи інших життєвих проблем тощо.

До того ж, вони написані різними категоріями учасників і сучасників подій. Тож, при тому, що мають чимало спільних аспектів у висвітленні сільського повсякдення, розглядають проблеми, яких не торкаються інші автори, що визначається їхнім місцем у системі координат тогочасного сільського соціуму. Для прикладу, людина, яка народилася і виросла в селі в неповній сім'ї (батько загинув на фронті) розповідає про умови життя, матеріальний стан, побут своєї сім'ї та односельців, дозвілля та шкільні роки сільських дітей, умови їхнього навчання, залученість учнів до домашньої роботи та сільськогосподарських робіт у колективному секторі, умови праці та життя колгоспників, стан забезпечення матеріальних і духовних потреб селян саме через призму свого світосприйняття дитини з перманентними обмеженими матеріальними можливостями її сім'ї (Швидько, 2004).

Дещо інший кут висвітлення у вчительки, міської жительки, направленої після закінчення університету на роботу в село. Вона описує особливості сільського побуту, селянський світогляд, розкриває умови, в яких відбувалися заняття в школі, одяг і взуття учнів, змальовує специфіку особистого життя молодих селянок, торкається проблеми підпільних абортів і причин такої ситуації на селі з позиції людини, сформованої умовами міського життя (Ковалева, 2008). Багаторічний і незмінний голова передового

колгоспу докладно висвітлює повсякденне виробниче буття у його господарстві, систему виробничих стосунків між різними працівниками, сприйняття членами його сільгоспартілі і ним самим працівників з вищою і середньою спеціальною освітою. (Дубковецький, 1957).

Вагомим елементом у дослідженні повсякдення села виступає також і такий комплекс джерел, що є максимально наближеним до селянського середовища, походить з нього і відображає різні аспекти його повсякденного буття, але який також, поки що, вкрай «несміливо» використовуються дослідниками. У першу чергу це протоколи сесій та засідань сільських та селищних рад, правлінь колгоспів та загальних колгоспних зборів. Вони містять значний обсяг інформації, викладеної самими селянами, щодо комунального стану села, побутових проблем різних категорій його сімей, соціальної інфраструктури, виробничого життя селян та міжособистісних стосунків на виробництві й у побуті, матеріальне становище їх, про шляхи, форми і методи вирішення цих проблем.

Такий же потужний інформаційний потенціал має і документація виконкомів районних рад та їхніх відповідних виконавчих структур: матеріали протоколів, звітів, доповідей та поточної документації. В них широко відображена ситуація зі станом населених пунктів, їхньою соціальною та комунальною інфраструктурою, з відбудовою помешкань селян, відновленням приватного та колгоспного господарства, розв'язанням повсякденних проблем селян, станом та умовами функціонування закладів торгівлі, освіти, культури, медицини, дошкільного виховання тощо і умовами та спроможністю їх забезпечувати потреби селян.

В цьому контексті важливу роль відіграють і матеріали регіональної преси. На сторінках районних газет міститься значний фактичний матеріал про різні аспекти повсякденного буття сільського населення регіону у повоєнний час. Там висвітлено виробничі будні селян, що допомагає з'ясувати наповненість їхнього робочого дня, умови праці та її кінцеві фінансові результати; розкривається стан та умови функціонування медичних закладів та спроможність їх надання медичних послуг селянам (Див. напр.: Коли ж відремонтують медпункт, 1948, № 74; Не турбуються про хворих, 1953, № 18; У фельдшерсько-акушерському пункті, 1952, № 92), роботи крамниць, клубів, хат-читалень, їхній стан, кадровий склад, фаховий рівень їх працівників та рівень їхньої заробітної плати, ставлення останніх до своїх професійних обов'язків, забезпеченість музичними інструментами, театральним реквізитом (Див. напр.: Клуб засипаний просом, 1951, № 59; Недостойна поведінка кіномеханіка, 1951, № 104; Кінофільми ... без звуку, 1952, № 13), показано не лише гостроту проблеми облаштування колгоспних

ясел, а й непрості умови перебування там дітей (Див. напр.: Дивні порядки, 1950, № 41; Не організовано дитяслів, 1950. №38; В дитячих яслах..., 1951, № 59). Але цей комплекс документів, поки що, також обмежено використовуються дослідниками.

Висновки.

Тож, попри доволі пізні звернення вітчизняних науковців до вивчення повсякдення, зокрема повсякдення українського села, у тому числі – повоєнного періоду, доволі обмеженого щодо широкої і повноцінної інформації про реалії тогочасного буття людей села, вітчизняна історична наука на сьогоднішній час має помітні здобутки. Нею вже напрацьоване серйозне теоретико-методологічне підґрунтя для фактологічних досліджень, реалізовано значне коло проектів, в яких широко представлені результати наукових пошуків дослідників. Однак, має місце і ряд аспектів, що потребують подальшого з'ясування. Одними з них є питання щодо поняття «повсякденність», не досягнуто остаточного наукового консенсусу щодо осмислення повсякдення як предмету дослідження. Його межі залишаються бути розмитим. Це визначає різне трактування науковцями історії повсякдення, що впливає на розвиток розробки методики та методології його вивчення.

Іншою проблемою виступає обмеженість дослідницької бази. Вона є традиційною і складається з партійно-господарської та статистичної документації переважно центральних архівів, що використовується з советських часів у проведенні досліджень соціально-економічного характеру. Працюючи з нею, дослідники автоматично використовують і методики, що застосовуються при висвітленні соціально-економічної історії. Тож, у своїй основній більшості, відбувається висвітлення соціально-економічного стану села у досліджуваній період.

Дослідження ж повсякдення потребує застосування нових методик зняття інформації з традиційно використовуваних архівних джерел, а також – видового розширення джерельної бази за рахунок залучення комплексу документів, що є максимально наближеним до селянського середовища, походить з нього і відображає різні аспекти всіх сфер його повсякденного буття. Його становлять масові джерела, складені у формі спеціально розроблених опитувальників що охоплюють різні сфери повсякденного буття людей, спогади учасників та сучасників подій, записані в ході співбесід з ними, мемуарна література. Вагомим елементом виступає й така складова цієї джерельної бази, як протоколи сесій та засідань сільських і селищних рад, правлінь колгоспів та загальних колгоспних зборів, документація виконкомів районних рад та їхніх відповідних виконавчих структур, регіональна преса. Вони містять значний обсяг інформації, викладеної представниками різних соціальних

категорій сільського населення, щодо комунального стану села, побутових та соціальних проблем різних категорій його людей, міжособистісних стосунків на виробництві й у побуті, про стратегії розв'язання повсякденних проблем селян, їхні оцінки і узагальнення щодо тогочасної ситуації на селі.

Проте цей комплекс, поки що, вкрай «несміливо» використовуються дослідниками. Залучення ж його значно розширить дослідницькі можливості у вивченні саме історії повсякдення села, в тому числі й його повоєнної доби.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Алешкевич, Я. А. (2017). Теоретико-методологічні засади дослідження історії повсякденності. *Науковий вісник Ужгородського університету*, № 2 (37), 139-142.
- Беренштейн, Л. Ю. & Шульга, І. В. (1963). Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953–1963 рр.). *Український історичний журнал*, 5, 65-71.
- Бондарев, Е. А. (1980). *Руководство Компартии Украины развитием производительных сил сельского хозяйства республики*. Харків: Вища школа.
- В дитячих яслах колгоспу «Червоний Жовтень». (1951, липень 22). *Ленінець*, № 59.
- Вронська, Т. & Пастушенко Т. (2010). *Репатріанти та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1-2 (с. 250- 292) / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Головко, В. (2007). «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 17, 87-101.
- Головко, В. (2009). *Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*. (Колективна монографія). Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч 1. (с.47-66). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Гуменюк, О. В. (2019). Українська радянська повсякденність: історіографія питання. *Актуальные проблемы современной науки: тезисы докладов XXXVIII Международной научно-практической конференции (Харьков - Вена - Берлин - Астана, 30 января)*. Відновлено з <https://www.inter-nauka.com/issues/conf-2019/january/4649>
- Даниленко, В. М. (2005). Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, 9, 3-16.
- Дивні порядки в дитсадку. (1950, травень 18). *Ленінський шлях*, № 9.
- Довженко, О. П. (1990). *Україна в огні: Кіноповість, щоденник*. Київ: Рад. письменник.
- Дубковецкий, Ф. І. (1957). *Трудовые будни колхоза «Зобуток Жовтня»*. Збірник наукових праць. В 2-х т., 2, 286–313. Київ: Інститут історії України.
- Зверев, С. М. (1969). *Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1959 рр.)*. Київ: Видавництво Київського університету.
- Зінчук, М. (2010). Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень. Історія повсякденності: теорія та практика: *матеріали Всеукр. наук. конф. 14-15 трав. 2010 р.* (с. 48-51). М-во освіти і науки України, Ін-т історії України НАН України; (упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко). Переяслав-Хмельницький: (б.в.).
- Кінофільми ... без звуку. (1952, лютий 10). *Ленінський Шлях*, № 13.
- Клуб засипаний просом. (1951, грудень 20). *Ленінець*. № 104.
- Ковалева, І. Ф. (2008). *Жизнь, проведенная в могиле: исповедь археолога*. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕСС.
- Коли ж відремонтують медпункт. (1948, вересень 9). *Придніпровський комунар*, № 74.
- Коляструк, О. (2007). Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*, 1, 174-184.
- Коляструк, О. (2009). Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, 15, 47-56.
- Коляструк, О. (2009). *Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* (с. 5-48). (Колективна монографія) Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч 1. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Коляструк, О. (2010). *Соціальна історія крізь призму повсякденності. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 (С. 39-48). Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Коляструк, О. А. (2011). *Методологія історії повсякдення*. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, № 982, Серія«Історія», Спеціальний випуск, 8-21.
- Коляструк, О. А. (2012). Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944-1947). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 20, 131-136.
- Кононенко, В. В. (2005). Становище українського селянства у повоєнний період (1945 – 1947 рр.). *Український селянин*, 9, 234-236.
- Крупина, В. (2010). *Соціальні групи України повоєнного періоду. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 (с. 139 – 176) / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Кузьменко, В. М. (2017). Ухилення від праці в колгоспі у повсякденних життєвих стратегіях селянства УРСР в 1940–1960-х рр. *Матеріали XV міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2017»* (с.69–73). Київ,(б. в.).
- Лисенко, О. (2010). Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки). *Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. 14-15 трав. 2010 р.* (с.11-19). М-во освіти і науки України, Інститут історії України НАН України; [упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. Переяслав-Хмельницький[б.в.].
- Марочко, В. (2010). Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) (с. 96-109). (Колективна монографія). Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 1], ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України.

- Марченко, В. О. & Нікілев, О. Ф. (2022). *Повсякденне життя повоєнного українського села (середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.)*. Дніпро: Ліра.
- Мельничук, О. & Полішук, А. (2022). Соціально-економічні та соціокультурні трансформації в подільському селі в 1950–1960-х рр. (на матеріалах села Мельниківівці) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Серія: Історія*, 42, 44-53. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53>
- Мельничук, О. А. & Мельничук, Т. А. (2020). Повсякденне життя колгоспного селянства Поділля у повоєнний період (1944–1953) (на матеріалах колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківівці). *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, Серія: Історія*, 32, 52-63. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-52-63>
- Мічуда, В. В. (2005). Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946–1950). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, 8, 213–217.
- Нагайко, Т. (2010). Історія повсякденності: погляд на проблему. *Історія повсякденності: теорія та практика. матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав.* (с.143-148). Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Переяслав-Хмельницький.
- Не організовано дитяслів. (1950, травень 7). *Ленінський Шлях*, № 38.
- Не турбуються про хворих. (1953, березень 5). *Ленінець*, № 18.
- Недостойна поведінка кіномеханіка. (1951, грудень 20). *Ленінець*, № 104.
- Нікілев О. Ф. (2018). *Українське село часів пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги»*. Дніпро: Ліра.
- Нікілев, О. Ф. (2013). Стан культурно-побутового обслуговування села Дніпропетровщини у 1950-х–середині 1960-х рр. (на матеріалах Щорського та Криничанського районів). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*, 11,122-130. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cdb96d58a10.pdf
- Нол В. (1999). *Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років*. Київ: Родовід.
- Осадчий, І. В. (1956). Укріплення колгоспів керівними кадрами. *Наукові записки Київського педагогічного інституту*, 23, 38-49.
- Особистий архів автора. Спогади Горба Василя Івановича*. 1921 р. н., м. Дніпродзержинськ (нині Кам'янське) Дніпропетровської обл.
- Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни*. 1930 р. н., с. Адамівка Щорського (тепер Кам'янського) району Дніпропетровської обл.
- Особистий архів автора. Спогади Марченко Олексія Федотовича*, 1943 р. н., с. Нетеребка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.
- Особистий архів автора. Спогади Скрипник Ганни Прокопівни*, 1911 р. н., с. Щорськ (нині – Божедарівка) Щорського (нині Кам'янського) району Дніпропетровщини.
- Панченко, П. П. (1983). Колгоспний лад – велике завоювання соціалізму. *Український історичний журнал*, 10, 25-37.
- Пережест, О. & Тіткіна, О. (2023). Жіночий фактор в організації відбудови та виробничому процесі в сільськогосподарській галузі України в 1943–1945 рр. *Український селянин*, 29, 44-52. <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-Perzhest-Titkina>
- Петренко, В. С. (1970). *Село на шляхах піднесення. Зміни у складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969)*. Київ: Наук. думка.
- Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. (2010). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2. Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953)*: колективна монографія (2021). Відп. ред. В. Ільницький. Львів – Торунь: Liha-Press.
- Ревенко, В. В. (2010). Будівництво і проектування сіл Півдня України у післявоєнний період (1945-1955 рр.). *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*, Сер.: Історія, 140 (127), 144-148.
- Рибак, І. В. (1994). Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1955 рр.). *Український Історичний журнал*, 1, 61-71.
- Рибак, І. В. (2003). Відбудова селянських осель у повоєнний період (1945–1955 рр.). *Український селянин*, 7, 159-161.
- Старка В. (2019). *Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр.* Тернопіль: Осадца Ю. В.
- У фельдшерсько-акушерському пункті. (1952, листопад 16). *Ленінський Шлях*, № 92.
- Удод, О. (2002). Історія повсякденності як методологічна проблема. *Доба*, 3, 6-18.
- Удод, О. (2004). Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.*
- Удод, О. (2010). *Історія повсякденності: питання методології та історіографії. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. (Колективна монографія) (у 3-х частинах Кн. 2, Ч. 1-2). (с. 17-39). Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Удод, О. А. (2000). Про історію повсякденності. *Бористен*, 4, 7-13.
- Удод, О. А. (2006). Питання методології та історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 15, 384-391.
- Швидкий, В. (2010). *Девіаційна поведінка представників окремих соціальних груп. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х–середина 1950-х рр.)*. (Колективна монографія). (У 3-х частинах. Ч 3). К.: Інститут історії України НАН України (с. 187 – 227). Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Швидько, Г. К. (2004). *Минуле у променях пам'яті*. Київ: Генеза.
- Юрчук В. Б. (1965). *Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.)*. Київ: Політвидав України.
- Янковська, О. (2007). Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, 11, 389-391.
- Янковська, О. (2010). *Житлове будівництво в повоєнні роки. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х–середина 1950-х рр.)*. (У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2), (с. 335-339). Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Янковська, О. (2010). *Повоєнна українське село. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 (с. 339-348). Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України.

REFERENCES

- Aleshkevych, Ya. A. (2017). Theoretical and methodological principles of the study of the history of everyday life. *Scientific Bulletin of Uzhgorod University*, 2 (37), 139-142.
- Berenstein, L. Yu. & Shulga, I. V. (1963). Communists in the struggle for the steady rise of agriculture (1953–1963). *Ukrainian Historical Journal*, 5, 65-71.
- Bondarev, E. A. (1980). *Leadership of the Communist Party of Ukraine in the development of the productive forces of the republic*. Kharkiv: Higher School.
- In the nursery of the collective farm "Red October". (1951, July 22). *Leninets*, No. 59.
- Vronska, T. & Pastushenko T. (2010). *Repatriates and "enemies of the people" as marginal groups of Ukrainian society. Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s)*. In 2 Books, 3 Parts. Vol. 1, Part 1-2 (pp. 250-292). Deputy Editor V.M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Holovko, V. (2007). "Fish and Meat" of Everyday History: Theoretical Principles of the Direction. *Problems of History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches*, 17, 87-101.
- Holovko, V. (2009). *Everyday History: Historiography and Interdisciplinary Connections. Essays on Everyday Life in Soviet Ukraine during the NEP Era (1921–1928)*. (Collective Monograph). Deputy Editor S.V. Kulchytsky: In 2 Parts. Part 1. (pp. 47-66). Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Gumenyuk, O. V. (2019). Ukrainian Soviet Everyday Life: The Historiography of the Question. *Current problems of modern science: abstracts of the papers of the XXVIII International Scientific and Practical Conference (Kharkov - Vienna - Berlin - Astana, January 30)*. Retrieved from <https://www.inter-nauka.com/issues/conf-2019/january/4649>
- Danilenko, V. M. (2005). Everyday life of Ukrainian peasants in the post-war period (1945–1953). *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*, 9, 3-16.
- Strange orders in kindergarten. (1950, May 18). *Leninsky path*, No. 9.
- Dovzhenko, O. P. (1990). *Ukraine in fire: a film story, a diary*. Kyiv: Soviet writer.
- Dubkovetsky, F. I. (1957). *Working days of the collective farm "Obedience of October"*. Collection of scientific works. In 2 vols., 2, 286–313. Kyiv: Institute of History of Ukraine.
- Zverev, S. M. (1969). *Activities of the Communist Party of Ukraine in Strengthening and Developing the Public Economy of Collective Farms (1951–1959)*. Kyiv: Kyiv University Publishing House.
- Zinchuk, M. (2010). History of Everyday Life as a New Direction of Humanitarian Research. *History of Everyday Life: Theory and Practice: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference, May 14-15, 2010* (pp. 48-51). Ministry of Education and Science of Ukraine, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine; (compiled by: O. M. Lukashevych, T. Yu. Nagayko). Pereyaslav-Khmelnitskyi: (b.v.).
- Movies ... without sound. (1952, February 10). *Leninsky Shlyakh*, No. 13.
- The Club is Filled Up prosom. (1951, December 20). *Leninets*. No. 104.
- Kovaleva, I. F. (2008). *Life spent in a grave: an archaeologist's confession*. Dnipropetrovsk: ART-PRESS.
- When will the first aid station be repaired? (1948, September 9). *Prydniprovskyi kommunar*, No. 74.
- Kolyastruk, O. (2007). The subject of the history of everyday life: a historiographical review of its formation in foreign and domestic historical science. *Ukrainian Historical Journal*, 1, 174-184.
- Kolyastruk, O. (2009). The concept of everyday life in modern scientific humanities. *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*, 15, 47-56.
- Kolyastruk, O. (2009). *Theoretical and methodological aspects of the study of everyday life. Essays on everyday life Soviet Ukraine during the NEP period (1921–1928)* (pp. 5-48). (Collective monograph) Ed. S. V. Kulchytsky: In 2 parts. Part 1. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine.
- Kolyastruk, O. (2010). *Social history through the prism of everyday life. Post-war Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s)*. In 2 books, 3 parts. Vol. 1, parts 1–2 (pp. 39-48). Ed. V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine.
- Kolyastruk, O. A. (2011). Methodology of everyday life history. *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University*, No. 982, Series "History", Special issue, 8-21.
- Kolyastruk, O. A. (2012). Everyday life of Ukrainian society in the first post-war years (1944-1947). *Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History*, 20, 131-136.
- Kononenko, V. V. (2005). The situation of the Ukrainian peasantry in the post-war period (1945-1947). *Ukrainian Peasant*, 9, 234-236.
- Krupina, V. (2010). *Social groups of Ukraine in the post-war period. Post-war Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s - mid-1950s)*. In 2 books, 3 parts. Vol. 1, part 1-2 (pp. 139-176). Deputy editor V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Kuzmenko, V. M. (2017). Evasion of work on the collective farm in everyday life strategies of the peasantry of the Ukrainian SSR in the 1940s-1960s. *Materials of the XV International Conference of Students, Postgraduate Students and Young Scientists "Shevchenko Spring - 2017"* (pp. 69–73). Kyiv, (b. v.).
- Lysenko, O. (2010). History of Everyday Life as a Branch of Scientific Knowledge (Everyday History of War: Methodological Notes). *History of Everyday Life: Theory and Practice: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference, May 14-15, 2010* (pp. 11-19). Ministry of Education and Science of Ukraine, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine; [compiled by: O. M. Lukashevych, T. Yu. Nagayko]. Pereyaslav-Khmelnitskyi [b.v.].
- Marochko, V. (2010). *Theoretical and methodological aspects of peasant everyday life. Essays on everyday life in Soviet Ukraine during the NEP period (1921–1928)* (pp. 96-109). (Collective monograph). Ed. S. V. Kulchytsky. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. [Vol. 1], part 1. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine.
- Marchenko, V. O. & Nikiliev, O. F. (2022). *Everyday life of the post-war Ukrainian village (mid-1940s - first half of 1950s)*. Dnipro: Lira.
- Melnychuk, O. & Polishchuk, A. (2022) Socio-economic and socio-cultural transformations in the Podillia village in the 1950s–1960s (based on materials from the village of Melnykivets). *Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, Series: History*, 42, 44-53. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53>

- Melnychuk, O. A. & Melnychuk, T. A. (2020). Everyday life of the collective farm peasantry of Podillia in the post-war period (1944–1953) (based on materials from the collective farm "Red Beam" village Melnykivtsi). *Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi State University of Agricultural Sciences, Series: History*, 32, 52–63. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-52-63>
- Michuda, V. V. (2005). Design and construction of collective farm villages in the post-war years (1946–1950). *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*, 8, 213–217.
- Nagayko, T. (2010). History of everyday life: a view of the problem. *History of everyday life: theory and practice. materials of the All-Ukrainian Science Conference, Pereyaslav-Khmelnytskyi, May 14–15* (p.143-148). Compiled by: Lukashevych O. M., Nagayko T. Yu. Pereyaslav-Khmelnytskyi.
- No organized children's books. (1950, May 7). *Leninsky Shlyakh*, No. 38.
- They don't worry about the sick. (1953, March 5). *Leninets*, No. 18.
- Unworthy behavior of a cinema projectionist. (1951, December 20). *Leninets*, No. 104.
- Nikilev O. F. (2018). *Ukrainian village during the late Stalinism and Khrushchev's "thaw"*. Dnipro: Lira.
- Nikilev, O. F. (2013). *The state of cultural and household services in the villages of the Dnipropetrovsk region in the 1950s–mid-1960s (based on materials from Shchors and Krynychansky districts)*. Dnipro region: historical and local history studies, 11, 122–130. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cdb96d58a10.pdf
- Nol, V. (1999). *Transformation of civil society. Oral history of Ukrainian peasant culture of the 1920s–30s*. Kyiv: Rodovid.
- Osadchy, I. V. (1956). Strengthening collective farms with management personnel. *Scientific notes of the Kyiv Pedagogical Institute*, 23, 38–49.
- Personal archive of the author. Memoirs of Vasyl Ivanovich Gorb*. Born in 1921, Dniprodzerzhynsk (now Kamianske), Dnipropetrovsk region.
- Personal archive of the author. Memoirs of Lydia Andriivna Dovban*. Born in 1930, Adamivka, Shchors (now Kamianske), Dnipropetrovsk region.
- Personal archive of the author. Memoirs Marchenko Oleksiy Fedotovich*, born in 1943, village Neterebka, Korsun-Shevchenkiivskyi district, Cherkasy region.
- Personal archive of the author. Memoirs of Skrypnyk Hanna Prokopivna*, born in 1911, village Shchorsk (now Bozhedarivka) Shchorsk (now Kamyansk) district, Dnipropetrovsk region.
- Panchenko, P. P. (1983). Collective farm system – a great conquest of socialism. *Ukrainian Historical Journal*, 10, 25–37.
- Perehrest, O. & Titika, O. (2023). The female factor in the organization of reconstruction and the production process in the agricultural sector of Ukraine in 1943–1945. *Ukrainian Peasant*, 29, 44–52. <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-Perehrest-Titika>
- Petrenko, V. S. (1970). *The village on the path of elevation. Changes in the composition, working conditions and life of the collective farm peasantry of the Ukrainian SSR (1951–1969)*. Kyiv: Nauk. Dumka.
- Post-war Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s)*. (2010). In 2 books, 3 parts. Vol. 1, p. 1–2. Corresponding ed. V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Everyday life of the population of the western lands of Ukraine in the first post-war years (1944–1953): collective monograph* (2021). Corresponding editor V. Ilnytskyi. Lviv – Toruń: Liha-Pres.
- Revenko, V. V. (2010). Construction and design of villages in Southern Ukraine in the post-war period (1945–1955). *Scientific works [Petro Mohyla Black Sea State University], Ser.: History*, 140 (127), 144–148.
- Rybak, I. V. (1994). The state of the social and household sphere of the Ukrainian post-war village (1946–1955). *Ukrainian Historical Journal*, 1, 61–71.
- Rybak, I. V. (2003). Reconstruction of peasant settlements in the post-war period (1945–1955). *Ukrainian Peasant*, 7, 159–161.
- Starka V. (2019). *Everyday life of the Western Ukrainian village in the conditions of social transformations 1939–1953*. Ternopil: Osadtsa Yu. V.
- In the medical assistant and obstetrician's station. (1952, November 16). *Leninsky Shlyakh*, No. 92.
- Udod, O. (2002). History of everyday life as a methodological problem. *Doba*, 3, 6–18.
- Udod, O. (2004). *History of everyday life: issues of methodology, historiography and source studies*. Current problems of domestic history of the 20th century.
- Udod, O. (2010). History of everyday life: issues of methodology and historiography. *Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)*. (Collective Monograph) (in 3 parts, Vol. 2, Ch. 1–2). (pp. 17–39). Corresponding editor: V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Udod, O. A. (2000). On the History of Everyday Life. *Borysten*, 4, 7–13.
- Udod, O. A. (2006). Issues of Methodology and Historiography. *Problems of History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches*, 15, 384–391.
- Shvydkyi, V. (2010). Deviant Behavior of Representatives of Certain Social Groups. *Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)*. (Collective monograph). (In 3 parts. Part 3). Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (pp. 187 – 227). Corresponding editor: V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Shvydko, G. K. (2004). *The Past in the Rays of Memory*. Kyiv: Geneza.
- Yurchuk V. B. (1965). *The Struggle of the Communist Party of Ukraine for the Reconstruction and Development of the National Economy (1945–1952)*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy.
- Yankovska, O. (2007). The Material and Household Situation of the Rural Population of Ukraine in the Post-War Period: Land Issues, Housing, Labor. *Ukraine of the 20th Century: Culture, Ideology, Politics*, 11, 389–391.
- Yankovska, O. (2010). *Housing Construction in the Post-War Years. Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s–Mid-1950s)*. (In 2 Books, 3 Parts. Vol. 1, Parts 1–2), (pp. 335–339). Deputy Editor V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Yankovska, O. (2010). Postwar Ukrainian Village. *Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s–Mid-1950s)*. In 2 Books, 3 Parts. Vol. 1, Parts 1–2 (pp. 339–348). Deputy Editor V. M. Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.